

مسئولیت مدنی ناشی از

تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران

(مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین المللی)

عزیزالله فهیمی

www.ketab.ir

پوششگاه علوم و فرهنگ اسلامی

**مسئولیت مدنی ناشی از
تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران**

(مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین المللی)

عزیزالله فهیمی

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده فقه و حقوق
- سرپرستار: محمدباقر انصاری
- ویراستار: علیرضا ساراند
- چاپ: چاپخانه مؤسسه رستان کتاب
- چاپ اول: پاییز ۱۳۹۱
- شمارگان: ۱۴۰۰
- قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان
- عنوان: ۲۳۰؛ مسلسل: ۳۸۱

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیه)، کوچه آمار، پلاک ۶

تلفن و دورنگار: ۷۸۳۲۸۳۳؛ ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸؛ کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۴۳۸

مراکز بخش: ۱. قم، میدان شهداء، تلفن و دورنگار ۷۸۳۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، روپروی درب دانشگاه تهران، پاسژ فروزان

طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سرشناسه:	فهیمی، عزیزالله، ۱۳۴۰ -
عنوان و نام پدیدآور:	مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین المللی) / عزیزالله فهیمی؛ تهیه پژوهشکده فقه و حقوق
مشخصات نشر:	قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری:	۲۴۶ ص:؛ جدول، نمودار
شابک:	۱۰۰۰۰۰ ریال: 978-600-195-097-1
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۳۷۷]-[۴۰۴] همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نماینه
موضوع:	حقوق تطبیقی
موضوع:	مسئولیت ناشی از خسارت های محیط زیست
موضوع:	محیط زیست - قوانین و مقررات - ایران
موضوع:	محیط زیست - قوانین و مقررات - فرانسه
موضوع:	محیط زیست - قوانین و مقررات بین المللی
موضوع:	مسئولیت (حقوق)
موضوع:	مسئولیت (فقه)
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکده فقه و حقوق
رده بندی کنگره:	۱۳۹۱ ۴۹م، ۵۵۹/ک
رده بندی دیویی:	۳۴۰/۲
شماره کتابشناسی ملی:	۲۹۸۸۳۰۸

فهرست

۲۳	سخنی با خواننده
۲۷	پیش‌گفتار
۳۱	مقدمه
۳۱	الف) بیان مسئله
۳۳	ب) ضرورت بحث
۳۶	ج) اهداف و کاربردها
۳۷	د) پیشینه تحقیق
۳۸	ه) روش تحقیق
۳۹	و) سازمان‌دهی تحقیق
۳۹	ز) پرسش‌های تحقیق
۴۰	ح) فرضیه‌های تحقیق

فصل اول: کلیات

۴۱	مبحث نخست: تاریخچه بحث مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست
۴۱	گفتار نخست: تاریخچه بحث در حقوق ایران
۴۲	۱. قوانین قبل از انقلاب اسلامی

- ۴۴ ۲. قوانین بعد از انقلاب اسلامی
- ۵۴ گفتار دوم: تاریخچه بحث در حقوق فرانسه
- ۵۵ ۱. قوانین مصوب قبل از سال ۱۹۷۲
- ۵۶ ۲. قوانین مصوب بعد از سال ۱۹۷۲ میلادی
- ۵۸ ۳. قانون محیط زیست مصوب ۲۰۰۵ فرانسه
- ۶۱ گفتار سوم: تاریخچه بحث در اسناد بین‌المللی
- ۶۱ ۱. معرفی سازمان‌های بین‌المللی
- ۶۱ ۱-۱. سازمان‌های بین‌الدولی
- ۶۱ ۱-۱-۱. سازمان‌های بین‌الدولی جهانی
- ۶۲ ۱-۲. سازمان‌های بین‌الدولی منطقه‌ای
- ۶۲ ۱-۱-۳. سازمان‌های بین‌الدولی فرامنطقه‌ای
- ۶۳ ۱-۲. سازمان‌های منطقه‌ای
- ۶۳ ۲. اسناد مصوب این سازمان‌ها
- ۶۷ گفتار چهارم: منع تخریب محیط زیست از دیدگاه قرآن روایات عقل و قواعد فقه
- ۶۸ ۱. آیات
- ۶۸ ۱-۱. آیات دال بر حفظ توازن و مقدار در زمین
- ۶۹ ۱-۲. آیات دال بر منع فساد در زمین
- ۷۰ ۱-۳. آیات دال بر نهی از اسراف
- ۷۱ ۲. روایات
- ۷۲ ۲-۱. هوا
- ۷۲ ۲-۲. آب
- ۷۳ ۲-۳. خاک
- ۷۳ ۳. عقل

۷۴	۴. قواعد فقهی
۷۴	۴-۱. قاعده لاضرر
۷۵	۴-۲. قاعده اتلاف
۷۵	۴-۳. قاعده ید
۷۵	۴-۴. قاعده مصلحت
۷۷	مبحث دوم: تعریف‌ها
۷۷	گفتار نخست: تعریف و قلمرو مسئولیت مدنی
۷۷	۱. تعریف مسئولیت مدنی
۷۷	۱-۱. در حقوق ایران
۷۸	۱-۲. در حقوق فرانسه
۷۹	۱-۳. در اسناد بین‌المللی
۷۹	۱-۴. در فقه
۸۳	۲. قلمرو مسئولیت مدنی
۸۳	۲-۱. مسئولیت مدنی قراردادی و قهری
۸۴	۲-۱-۱. مسئولیت مدنی قراردادی
۸۶	۲-۱-۲. مسئولیت مدنی قهری
۸۷	۲-۲. امکان جمع مسئولیت مدنی قراردادی و قهری در بحث محیط زیست
۸۷	۲-۲-۱. در حقوق ایران
۸۹	۲-۲-۲. در حقوق فرانسه
۸۹	۲-۲-۳. در اسناد بین‌المللی
۹۰	۲-۲-۴. در فقه
۹۱	گفتار دوم: تخریب محیط زیست و حفاظت از آن
۹۱	۱. تخریب و آلودگی

- ۹۱..... ۱-۱. تخریب
- ۹۲..... ۱-۲. آلودگی
- ۹۴..... ۱-۳. زیان
- ۹۵..... ۲. محیط زیست
- ۹۵..... ۲-۱. تعریف لغوی و اصطلاحی
- ۹۷..... ۲-۲. انواع محیط زیست
- ۹۷..... ۲-۲-۱. محیط زیست طبیعی
- ۹۷..... ۲-۲-۲. محیط زیست انسانی
- ۹۷..... ۲-۲-۳. محیط زیست اجتماعی
- ۹۸..... ۲-۳. عناصر و اجزای محیط زیست
- ۹۸..... ۲-۳-۱. آب
- ۹۸..... ۲-۳-۲. خاک
- ۹۹..... ۲-۳-۳. هوا
- ۹۹..... ۲-۳-۴. لایه ازن
- ۹۹..... ۲-۳-۵. جنگل و مرتع
- ۱۰۰..... ۲-۴. انفال و محیط زیست
- ۱۰۱..... ۲-۴-۱. مفهوم انفال
- ۱۰۵..... ۲-۴-۲. مصادیق انفال و عناصر محیط زیست
- ۱۰۵..... ۲-۴-۳. مالیت و مالکیت انفال
- ۱۰۹..... ۲-۴-۴. حکم انفال
- ۱۲۲..... ۳. حفاظت از محیط زیست
- ۱۲۲..... گفتار سوم: مرزهای جغرافیایی در بحث محیط زیست
- ۱۲۳..... ۱. در منابع دینی

۲. در منابع بین‌المللی ۱۲۴
۳. نگرش دولت‌ها به مسئله سرزمین تحت حاکمیت خودشان ۱۲۴
- گفتار چهارم: نسل‌های فعلی و آتی در بحث محیط زیست ۱۲۶
۱. حق داشتن محیط زیست پاک ۱۲۶
۲. حق توسعه پایدار ۱۲۸

فصل دوم: مبانی نظری مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست

- مبحث نخست: نظریه‌های مختلف در مبنای مسئولیت مدنی ۱۳۱
- گفتار نخست: نسل‌های حقوقی ۱۳۱
۱. نظریه سنتی ۱۳۱
- ۱-۱. نظریه تقصیر ۱۳۲
- ۱-۱-۱. تعریف لغوی و اصطلاحی تقصیر ۱۳۲
- ۱-۱-۲. معیار تشخیص تقصیر ۱۳۳
- ۱-۲. اصلاح نظریه تقصیر ۱۳۴
- ۱-۲-۱. اماره مسئولیت ۱۳۵
- ۱-۲-۲. فرض مسئولیت ۱۳۵
- ۱-۲-۳. مسئولیت محض (مسئولیت مطلق) ۱۳۶
۲. نظریه‌های جدید ۱۳۷
- ۲-۱. در حقوق ایران و فرانسه ۱۳۷
- ۲-۱-۱. نظریه خطر (مسئولیت بدون تقصیر) ۱۳۸
- ۲-۱-۱-۱. نظریه خطر - نفع ۱۳۸
- ۲-۱-۱-۲. نظریه خطر فعالیت یا خطر مطلق ۱۳۹
- ۲-۱-۲. نظریه‌های مختلط و واسطه ۱۳۹

- ۱۳۹..... نظریه کار نامتعارف..... ۲-۱-۲-۱
- ۱۴۰..... نظریه خطر در برابر انتفاع..... ۲-۱-۲-۲
- ۱۴۰..... نظریه مسئولیت در قبال اشیای خطرناک..... ۲-۱-۲-۳
- ۱۴۱..... نظریه تضمین حق..... ۲-۱-۳
- ۱۴۲..... بازگشت به نظریه تقصیر..... ۲-۱-۴
- ۱۴۳..... در حقوق بین الملل..... ۲-۲
- ۱۴۳..... لزوم گزینش مبنای مسئولیت در بُعد بین الملل..... ۲-۲-۱
- ۱۴۵..... گسترس و تنوع مبانی مسئولیت بین المللی..... ۲-۲-۲
- ۱۴۵..... تحول در نظریه مسئولیت مبتنی بر تقصیر تا مسئولیت عینی..... ۲-۲-۳
- ۱۴۵..... مسئولیت بین المللی ناشی از تقصیر..... ۲-۲-۳-۱
- ۱۴۷..... مسئولیت عینی..... ۲-۲-۳-۲
- ۲-۲-۴..... هدف رژیم‌های تعیین‌کننده مسئولیت مدنی خسارات زیست محیطی در بُعد بین الملل..... ۱۴۸
- گفتار دوم: نظریه‌های فقهی..... ۱۵۰
- ۱..... در وضعیت عادی..... ۱۵۱
- ۱-۱..... قول به مسئولیت..... ۱۵۱
- ۱-۲..... قول به عدم مسئولیت..... ۱۵۱
- ۱-۳..... مبنای مسئولیت مدنی در وضعیت عادی در فقه..... ۱۵۱
- ۱-۳-۱..... ادله فقهی مسئولیت مدنی..... ۱۵۳
- ۱-۳-۱-۱..... قاعده اتلاف..... ۱۵۳
- ۱-۳-۱-۲..... قاعده تعدی و تفریط..... ۱۵۴
- ۱-۳-۱-۳..... قاعده تسبیب..... ۱۵۴
- ۱-۳-۱-۴..... قاعده تشبیه..... ۱۵۸

۱۵۶	در وضعیت خاص
۱۵۶	۲-۱. مسئولیت با نبود رابطه سببیت
۱۵۶	۲-۱-۱. مسئولیت ناشی از فعل غیر
۱۵۷	۲-۱-۲. مسئولیت مدنی ناشی از نقض وظیفه محافظت از اشخاص یا اشیا
۱۵۷	۲-۲. اماره مسئولیت
۱۵۸	۲-۲-۱. اماره مسئولیت صنعتگران
۱۵۸	۲-۲-۲. اماره مسئولیت در اجیر
۱۵۹	۲-۲-۳. اماره مسئولیت کسی که دیگری را شب‌هنگام از منزل خارج کرده
۱۵۹	گفتار سوم: نظریه‌های حقوقی و تقد آنها
۱۶۰	۱. نظریه اول (اتلاف یا سبب)
۱۶۱	۲. نظریه دوم (تقصیر و خطا)
۱۶۴	۳. نظریه سوم (ضرر - اتلاف)
۱۶۵	۴. نظریه چهارم (ضرر)
۱۶۷	۵. نظریه پنجم (اسباب متعدد)
۱۶۸	گفتار چهارم: نظریه مختار (نظریه احترام اموال)
۱۶۸	۱. نارسایی مبانی بیان شده
۱۷۰	۲. ادله نظریه
۱۷۳	۳. مقایسه قاعده احترام اموال با سایر قواعد
۱۷۳	۳-۱. مقایسه با نظریه اسناد
۱۷۴	۳-۲. مقایسه با نظریه نفی ضرر
۱۷۵	۳-۳. مقایسه با نظریه جدید نفی ضرر
۱۷۵	نتیجه
۱۷۷	مبحث دوم: نقش دین و قانونگذاری مناسب در جلوگیری از تخریب محیط زیست

- گفتار نخست: نقش دین در جلوگیری از تخریب محیط زیست ۱۷۷
۱. انتظار از دین ۱۷۷
۲. ضرورت وجود دولت ۱۷۸
- ۲-۱. اقتضای ماهیت قوانین اسلامی ۱۷۸
- ۲-۲. سیره عملی پیشوایان ۱۷۹
- گفتار دوم: نقش قانونگذاری مناسب در جلوگیری از تخریب محیط زیست ۱۸۰
۱. گزارشی از خلأهای قانونی ۱۸۰
- ۱-۱. از مال ۱۳۵۶ تاکنون ۱۸۰
- ۱-۲. طی دهه آخر ۱۸۱
۲. در جستجوی راه حل ۱۸۱
۳. وظایف قانونگذار فقهی ۱۸۳

فصل سوم: ارکان مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست

- مبحث نخست: ضرر در تخریب محیط زیست ۱۸۶
- گفتار نخست: مفهوم و لزوم ضرر ۱۸۶
۱. مفهوم ضرر ۱۸۶
۲. لزوم ضرر در مسئولیت مدنی ۱۸۹
- ۲-۱. در حقوق ایران ۱۸۹
- ۲-۲. در حقوق فرانسه ۱۹۰
- ۲-۳. در اسناد بین المللی ۱۹۲
- ۲-۴. در فقه ۱۹۶
- ۲-۴-۱. مفهوم قاعده لاضرر ۱۹۶
- ۲-۴-۱-۱. حمل لایه نهدی در ضرر و اضرار ۱۹۷

- ۱۹۹..... ۲-۴-۱-۲. نفي ضرر غير متدارك
- ۲۰۰..... ۲-۴-۱-۳. نفي حكم ضرري
- ۲۰۱..... ۲-۴-۱-۴. نفي حكم به زبان نفي موضوع
- ۲۰۳..... ۲-۴-۱-۵. نظريه برگزيده
- ۲۰۴..... ۲-۴-۲. قاعده «لا ضرر»، نفي حكم يا اثبات حكم
- ۲۰۴..... ۲-۴-۲-۱. نظر طرفداران اثبات حكم به وسيله قاعده «لا ضرر»
- ۲۰۵..... ۲-۴-۲-۲. نظر طرفداران نفي حكم توسط قاعده «لا ضرر»
- ۲۰۷..... ۲-۴-۲-۳. نظر برگزيده
- ۲۰۸..... گفتار دوم: ماهيت زبان به محيط زيست
- ۲۰۹..... ۱. شيوه تحليل مسائل محيط زيست
- ۲۱۱..... ۲. ماليت محيط زيست در اختيار حقوق اسلامي
- ۲۱۱..... ۲-۱. محيط زيست به عنوان مقياس از موال
- ۲۱۲..... ۲-۲. ماليت محيط زيست به عنوان موضوع بحث
- ۲۱۲..... ۲-۳. محيط زيست به عنوان يك مسئله حكمي
- ۲۱۲..... ۳. عدم الغاي اعتبار ماليت در مقوله محيط زيست
- ۲۱۳..... ۳-۱. عدم اعتبار ماليت محيط زيست با وجود منشأ آن
- ۲۱۳..... ۳-۲. تنافي ماليت محيط زيست با قاعده سلطنت
- ۲۱۵..... ۳-۳. تنافي ماليت محيط زيست با مذاق شريعت
- ۲۱۶..... ۴. ماليت عناصر محيط زيست و منطقه فراغ
- ۲۱۸..... ۴-۱. ماهيت منطقه فراغ
- ۲۱۹..... ۴-۲. ناشي نبودن عدم وضع قواعد تفصيلي از نقص يا اهمال قانونگذار
- ۲۱۹..... ۴-۳. حكم كلي منطقه فراغ
- ۲۲۰..... ۴-۴. عدم منافات نظريه با ادله «اباحه شرعي»

- ۲۲۱..... ۴-۵. تفاوت نظریه منطقه فراغ با شیوه حل مسائل مستحدثه
- ۲۲۱..... ۴-۶. ارتباط نداشتن منطقه فراغ با احکام ثانوی
- ۲۲۲..... ۴-۷. رابطه نظریه منطقه فراغ با حکم حکومتی
- ۲۲۲..... ۵. ارتباط نظریه منطقه فراغ با بحث مالیت محیط زیست
- ۲۲۳..... ۶. نقد نظریه منطقه فراغ
- ۲۲۵..... گفتار سوم: انواع ضرر و شرایط ضرر قابل جبران در بحث محیط زیست
- ۲۲۵..... ۱. انواع ضرر
- ۲۲۵..... ۱-۱. ضرر حال و آینده
- ۲۲۶..... ۱-۲. ضرر طعم و احتمال
- ۲۲۶..... ۱-۳. ضرر مستقیم و غیر مستقیم
- ۲۲۷..... ۱-۴. ضرر نوعی و شخصی
- ۲۲۸..... ۲. شرایط ضرر قابل جبران
- ۲۲۸..... ۲-۱. قابلیت جبران مال
- ۲۲۹..... ۲-۲. غیر متدارک بودن ضرر
- ۲۲۹..... ۲-۳. قابل پیش بینی بودن ضرر
- ۲۳۰..... ۲-۴. شخصی بودن ضرر، نه عمومی بودن آن
- ۲۳۱..... ۲-۵. مال بودن و مالکیت داشتن موضوع ضرر
- ۲۳۱..... ۲-۶. استناد مال مورد ضرر به غیر
- ۲۴۱..... مبحث دوم: فعل زیان بار مخرب محیط زیست
- ۲۴۱..... گفتار نخست: مفهوم فعل زیان بار مخرب محیط زیست
- ۲۴۱..... ۱. ترک فعل به عنوان تخریب محیط زیست
- ۲۴۴..... ۲. فعل زیان بار به لحاظ محل انجام فعل
- ۲۴۴..... ۲-۱. مسئولیت مدنی ناشی از تصرف در ملک خود

- ۲۴۵..... ۲-۲. تصرف زیان بار شخص در ملک دیگری
- ۲۴۶..... ۲-۳. تصرف زیان بار در اماکن عمومی
- گفتار دوم: فعل زیان بار ناشی از نقض قرارداد یا ضمان قهری در تخریب محیط زیست
- ۲۴۷..... ۱. فعل زیان بار ناشی از نقض قرارداد
- ۲۴۷..... ۱-۱. ارکان مسئولیت مدنی ناشی از تخلف از اجرای تعهد
- ۲۴۷..... ۱-۲. عدم اجرای قرارداد، تقصیر یا اماره ارتکاب تقصیر
- ۲۴۸..... ۱-۳. جایگاه مسئولیت قراردادی در فقه
- ۲۵۰..... ۱-۴. تطبیق مسئولیت قراردادی در تخریب محیط زیست
- ۲۵۲..... ۱-۵. شرفه جبران خسارت در تخریب حاصل از مسئولیت قراردادی
- ۲۵۴..... ۲. مسئولیت مدنی ناشی از ضمان قهری در تخریب محیط زیست
- ۲۵۴..... ۳. استفاده از نهاد غصب در مسئولیت مخربان محیط زیست
- گفتار سوم: مصادیق تخریب محیط زیست
- ۲۵۶..... ۱. مصادیق قانونی تخریب محیط زیست
- ۲۵۹..... ۱-۱. در حقوق ایران
- ۲۵۹..... ۱-۱-۱. در قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶
- ۲۵۹..... ۱-۱-۲. در قانون شکار و صید مصوب ۱۳۵۳ و اصلاحیه ۱۳۷۱ آن
- ۲۶۰..... ۱-۱-۳. ماده واحده مربوط به تصرف عدوانی مصوب ۱۳۵۸
- ۲۶۰..... ۱-۱-۴. مواد ۱ و ۶ لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مصوب ۱۳۵۹
- ۲۶۰..... ۱-۱-۵. ماده ۱ قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور مصوب ۱۳۷۱
- ۲۶۰..... ۱-۱-۶. مواد ۶۷۵، ۶۸۴، ۶۸۶، ۶۸۰ قانون مجازات اسلامی
- ۲۶۲..... ۱-۲. در حقوق فرانسه

- ۲۶۴ ۱-۳ در حقوق بین الملل
- ۲۶۴ ۱-۳-۱ پروتکل ۱۹۲۵ ژنو
- ۲۶۵ ۱-۳-۲ پروتکل الحاقی به پروتکل ژنو
- ۲۶۵ ۱-۳-۳ کنوانسیون تجارت بین المللی مصوب ۱۹۷۳
- ۲۶۶ ۱-۳-۴ مسئولیت ناشی از موجودات اصلاح شده ژنتیکی
- ۲۶۷ ۱-۳-۵ کنوانسیون حقوق دریاها مصوب ۱۹۸۲
- ۲۶۸ ۱-۳-۶ آلودگی نوری
- ۲۶۹ ۲. مصادف عینی تخریب محیط زیست
- ۲۶۹ ۲-۱ رشد محیط
- ۲۷۲ ۲-۲ هجوم به منبع تجدید ناپذیر انرژی
- ۲۷۴ ۲-۳ بهره برداری بی رویه از منابع
- ۲۷۶ ۲-۴ گازهای گلخانه‌ای
- ۲۸۰ ۲-۵ آلودگی منابع آب با MTBE
- ۲۸۱ ۲-۶ قلع و قمع جنگل‌ها
- ۲۸۷ گفتار سوم: تفاوت بهره برداری از محیط زیست با تخریب آن
- ۲۸۸ گفتار چهارم: تأسیس اصل برای موارد مشکوک بین بهره برداری و تخریب
- ۲۸۹ ۱. در حقوق داخلی
- ۲۸۹ ۲. در حقوق بین الملل
- ۲۸۹ مسئولیت بین المللی ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین الملل
- ۲۹۴ مبحث سوم: احراز رابطه سببیت بین ورود زیان و وقوع تخریب محیط زیست
- ۲۹۴ گفتار نخست: رابطه سببیت در حقوق و فقه
- ۲۹۴ ۱. در حقوق
- ۲۹۴ ۱-۱ مفهوم رابطه سببیت

۲۹۵	۱-۲. لزوم این رابطه
۲۹۶	۱-۳. شرایط احراز رابطه
۲۹۷	۱-۴. اثبات رابطه سببیت
۲۹۷	۱-۵. احراز رابطه سببیت، هنگام مشخص بودن عامل زیان از میان افراد گروهی معین
۲۹۸	۱-۶. اجتماع اسباب
۲۹۸	۱-۷. تعیین سبب مسئول
۳۰۰	۱-۸. دیدگاه‌های مربوط به سبب مسئول
۳۰۱	۱-۸-۱. نظریه سبب اقوی
۳۰۱	۱-۸-۲. نظریه سبب متأخر در وجود
۳۰۱	۱-۸-۳. سبب مقدم در وجود
۳۰۲	۱-۸-۴. سبب مقدر در وجود
۳۰۲	۱-۹. میزان مسئولیت در اسباب
۳۰۳	۱-۱۰. تفاوت در مسئولیت
۳۰۴	۱-۱۱. نظریه برابری اسباب
۳۰۴	۲. در فقه
۳۰۶	گفتار دوم: عوامل تغییر رابطه سببیت
۳۰۶	۱. در حقوق ایران
۳۰۷	۲. در حقوق خارجی
۳۰۷	۲-۱. دفاع‌ها و ایرادها در حقوق بین‌الملل
۳۱۰	۲-۲. دفاع‌ها و ایرادها در کنوانسیون اتحادیه اروپایی
۳۱۱	۲-۳. تمیز قوه قاهره
۳۱۲	۳. در فقه
۳۱۲	۳-۱. اضطرار

- ۳۱۲..... ۲-۳. احسان
- ۳۱۳..... ۳-۳. دفاع مشروع
- ۳۱۳..... ۴-۳. تحذیر
- ۳۱۴..... ۵-۳. اذن
- ۳۱۵..... ۶-۳. ائتلاف مشترک
- ۳۱۵..... ۷-۳. دستور شارع بر کار هزینه آور
- ۳۱۶..... ۸-۳. اکراه
- ۳۱۷..... ۹-۳. تراحم
- ۳۱۷..... گفتار سوم: بر قرارداد های خصوصی در مسئولیت مدنی تخریبگران محیط زیست
- ۳۱۷..... ۱. شرط کاهش مسئولیت
- ۳۱۸..... ۱-۱. شرط عدم مسئولیت
- ۳۱۸..... ۱-۲. شرط محدود کننده مسئولیت
- ۳۱۸..... ۲. شرط افزایش مسئولیت

فصل چهارم: چگونگی جبران خسارات ناشی از تخریب محیط زیست (تشخیص عامل زیان، زیان دیده، ذی نفع و راه های جبران زیان)

- ۳۲۰..... مبحث نخست: تشخیص عامل زیان به محیط زیست
- ۳۲۰..... گفتار نخست: اشخاص حقیقی
- ۳۲۱..... گفتار دوم: اشخاص حقوقی
- ۳۲۲..... ۱. مسئولیت اشخاص حقوقی در ایران
- ۳۲۳..... ۲. رویه قضایی در خصوص مسئولیت اشخاص حقوقی
- ۳۲۷..... ۳. تعدد عامل زیان
- ۳۲۷..... ۱-۳. در مورد عوامل معلوم زیان

۳۲۸	۳-۲. در مورد عوامل نامعلوم زیان
۳۲۹	مبحث دوم: تشخیص زیان دیده و ذی نفع در زیان به محیط زیست
۳۳۰	گفتار نخست: اشخاص حقیقی
۳۳۰	گفتار دوم: اشخاص حقوقی
۳۳۱	۱. خواهان واحد
۳۳۱	۱-۱. در حقوق ایران
۳۳۲	۱-۲. در حقوق بین الملل
۳۳۴	۲. خواهان متعدد
۳۳۴	۲-۱. در حقوق ایران
۳۳۵	۲-۲. در حقوق بین الملل
۳۳۸	مبحث سوم: جبران خسارت وارده در دعاوی زیست محیطی
۳۳۸	گفتار نخست: اخذ خسارت
۳۳۸	۱. شیوه جبران خسارت
۳۳۹	۱-۱. شیوه جبران خسارت رسیده به اشخاص
۳۴۱	۱-۲. شیوه های جبران خسارت وارده بر محیط زیست
۳۴۱	۱-۲-۱. بازگرداندن به وضع پیشین
۳۴۲	۱-۲-۲. از بین بردن منبع ضرر
۳۴۳	۲. شیوه های تأمین جبران خسارت
۳۴۳	۲-۱. مسئولیت تضامنی
۳۴۳	۲-۲. بیمه اجباری
۳۴۴	۲-۳. تأسیس صندوق های جبران خسارت
۳۴۹	۳. تعارض قوانین در دعاوی زیست محیطی
۳۴۹	۳-۱. دادگاه صالح رسیدگی به دعاوی مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست

- ۳-۲. قانون صالح در دعاوی مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در بعد
بین‌المللی ۳۵۲
- ۳-۲-۱. نظریه حکومت قانون مقر دادگاه ۳۵۲
- ۳-۲-۲. نظریه حکومت قانون محل وقوع فعل زیان‌بار ۳۵۲
- ۳-۲-۲-۱. اعمال قانون محل وقوع خسارت ۳۵۳
- ۳-۲-۲-۲. اعمال قانون محل فعل زیان‌بار ۳۵۴
- ۳-۲-۳. نظریه اعمال قانون مناسب الزامات خارج از قرارداد ۳۵۴
- ۳-۳. بررسی رویه قضایی و قانون‌گذاری کشورهای مختلف در خصوص قانون
حاکم بر مسئولیت مدنی ۳۵۵
- ۳-۳-۱. رویه کشورهای مختلف در مورد اعمال قانون محل وقوع فعل زیان‌بار ۳۵۵
- ۳-۳-۲. رویه کشورهای مختلف در مورد نظریه اعمال قانون مناسب الزامات
خارج از قرارداد ۳۵۶
- ۳-۴. بررسی یک پرونده بین‌المللی مربوط به مناقض قوانین ۳۵۸
- گفتار دوم: مطالبه خسارت آینده و ارزیابی خسارت و معیار آن ۳۶۲
۱. مطالبه خسارت آینده ۳۶۲
۲. ارزیابی خسارت ۳۶۵
۳. معیار ارزیابی خسارت آینده ۳۶۵

خاتمه

- الف) نتایج ۳۶۹
- ب) انتقادها ۳۷۳
- ج) پیشنهادها ۳۷۴

منابع و مأخذ

۳۷۷	۱. منابع فارسی
۳۹۱	۲. منابع عربی
۳۹۹	۳. منابع لاتین
۴۰۲	۴. سایت‌ها
۴۰۳	۵. قوانین
۴۰۵	کوتاه‌نویسته‌ها
۴۰۹	نمایه
۴۱۱	آیات
۴۱۳	روایات
۴۱۵	اصطلاحات
۴۲۲	اشخاص حقوقی (سازمان‌ها، مؤسسات، کمیسیون و ...)
۴۲۵	قواعد فقهی و اصولی
۴۲۶	اعلام و اسامی
۴۲۹	مکان‌ها
۴۳۲	قوانین و اعلامیه‌ها

قرار گیرد و به لحاظ اولویت پیش‌گفته پژوهشکده فقه و حقوق، دیدگاه‌های فقهی در آن روشن شود و به نتیجه‌ای معین دست یابد. از سوی دیگر مسئله تخریب محیط زیست به اجزای کوچک‌تر آن تحلیل شود تا بتوان به صورتی دقیق‌تر درباره آن تحقیق و اظهار نظر کرد. پس با در دست داشتن نتایج این دو مرحله، با مراجعه دوباره به منابع فقهی و حقوقی، پاسخ به پرسش‌های موضوع، مورد تحقیق و کاوش قرار گیرد.

در قرآن کریم که در صدر منابع فقه قرار دارد، دست‌کم در نگاه‌های اولیه، با دو دسته از آیات قابل استفاده در موضوع محیط زیست روبرو هستیم. دسته اول آیاتی است که دلالت می‌کند زمین تحت سلطه انسان آفریده شده و باید از آن بهره برد. از آیه زیر می‌توان این معنا را به خوبی برداشت کرد: «هو الذی جعل لکم الارض ذلولا فامشوا فی مناكبها و کولوا من رزقه و الیه النشور: اوست [خدایی] که زمین را برای شما خوار (هموار) کرد. پس در آن رزق و [بلندی آن گام بردارید و از روزی آن بخورید و نیش [و بازگشت شما] به سوی اوست. ممکن است با تمسک به اطلاق چنین آیاتی، هر گونه و هر اندازه بهره‌وری از طبیعت را حق انسان بدانیم؛ اما به چیز ادله دیگری که از سایر منابع فقه قابل پیگیری است، دست دوم از آیات قرآن کریم هم وجود دارد که در برابر آن اطلاق، محدودیت‌هایی را ایجاد می‌کند؛ برای نمونه آیه شریفه زیر که نابودکردن «حرث» و «نسل» را مورد سرزنش قرار می‌دهد، قابل توجه است: «و اذا تولی سعی فی الارض لفسد فیها و یهلک الحرث و النسل و الله لا یحب الفساد: وقتی از پیش تو برگشت [یا وقتی متولی امری شد]، کوشش می‌کند در زمین فساد ایجاد کند و کشاورزی و نسل (انسان یا انسان و سایر حیوانات) را نابود کند و خداوند فساد را دوست ندارد».

۱. ملک: ۱۵. نیز رک به: بقره: ۲۲ و ۲۹، طه: ۵۳، غافر: ۶۴، زخرف: ۱۰، نوح: ۱۹ و غیره. . . .
 ۲. بقره: ۲۰۵. نیز رک به: بقره: ۲۱۱، شعراء: ۱۵۲، غافر: ۲۸ و ۴۳ و غیره. در تفسیر آیه نقل‌شده در متن رجوع شود به: المیزان؛ سیدمحمدحسین طباطبایی؛ ج ۲، ص ۹۶. مجمع البیان؛ فضل بن حسن طبرسی؛ ج ۲، ص ۵۴. تفسیر صافی؛ ملامحسن فیض کاشانی؛ ج ۱، ص ۲۴۰ و بحار الانوار؛ ج ۹، ص ۱۸۹ و ج ۲۲ ص ۱۶.

پژوهشگر ارجمند این تحقیق تلاش کرده است با استفاده از منابع فقهی و حقوقی و با توجه به جنبه‌های موضوع‌شناسانه، نظریه برگزیده «احترام اموال» را در مسئولیت مدنی تخریب محیط زیست تطبیق دهد و به نتایجی کاربردی در راستای برخورد حقوقی با بحران محیط زیست دست یابد. در اینجا از زحمات چندساله ایشان در به‌ثمررساندن این پژوهش کمال تشکر و سپاس خود را اعلام می‌کنیم و توفیقات روزافزون ایشان را به‌ویژه در تداوم همکاری با این پژوهشکده در انجام رسالت‌های خطیر خود، از خداوند متعال خواستاریم.

این پژوهش از ابتدای طراحی، نگارش، ارزیابی و اصلاحات در گروه موضوعات و مسائل فقهی - حقوقی این پژوهشکده تا آماده‌شدن برای نشر، از همکاری و همراهی عزیزانی به شرح زیر بهره‌مند بوده است:

۱. حجت الاسلام و المسلمین سیدضیاء مرتضوی، مدیر وقت پژوهشکده و رئیس جلسه شورای پژوهشی این تحقیق؛

۲. حجت الاسلام و المسلمین محمدحسن نجفی، ناظر علمی پژوهش؛

۳. جناب آقای دکتر محمود حکمت‌نیا، ارزیاب پژوهش و عضو مدعو در شورای

پژوهشی؛

۴. سرکار خانم دکتر معصومه ابتکار، عضو مدعو در شورای پژوهشی؛

۵. حجت الاسلام و المسلمین حسنعلی علی‌اکبریان، مدیر گروه دانش‌های وابسته

فقه در پژوهشکده و عضو شورای پژوهشی؛

۶. حجت الاسلام و المسلمین سعید ضیائی‌فر، مدیر گروه فلسفه فقه و حقوق

اسلامی در پژوهشکده و عضو شورای پژوهشی؛

۷. حجت الاسلام و المسلمین دکتر سیدحسن وحدتی‌شیری، ارزیاب پژوهش؛

۸. حجت الاسلام و المسلمین علی شفیع‌ی، کارشناس پژوهشکده، مدیر دفتر

پژوهش و دبیر شورای پژوهشی؛

۹. فاضل ارجمند جناب آقای اسماعیل آقابابایی‌بنی، عضو هیئت علمی گروه مسائل فقهی و حقوقی و ناظر بر انجام اصلاحات پژوهش؛
۱۰. حجت الاسلام و المسلمین علیرضا فجری، کارشناس و پژوهشگر گروه؛
۱۱. جناب آقای روح‌الله محمدی، متصدی امور دفتری و آماده‌سازی برای نشر در پژوهشکده؛
- از همه این سروران معظم، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنیم و برای آنان از خداوند متعال خواستار توفیقات بیشتر هستیم.

سیف‌الله صرامی
مدیر پژوهشکده فقه و حقوق